ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shìdnij svìt, 2024, No. 4, pp. 193–202
doi: https://doi.org/10.15407/orientw2024.04.193

CHARAKA SAMHITA. PART I, CHAPTER 15 /
TRANSLATION FROM SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTARIES BY D. BURBA

Dmytro Burba
A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

This publication presents the first Ukrainian translation of the fifteenth chapter of the first part of the fundamental Sanskrit treatise on Ayurveda (traditional Indian medicine) *Charaka Samhita*. (For previous chapters, see 2017 issues of *The World of the Orient* and No. 2, 3 for this year.) As it exists today, this text is thought to have arisen in the 1st century CE. The translation is of great importance for acquaintance of the Ukrainian readers with medical conceptions and life of Ancient India.

The fifteenth chapter deals with such topics as (1) building a hospital, equipping it with all an armamentarium and also personnel recruitment, and (2) procedures for cleansing a gastrointestinal tract with emetic and purgative potions. A physician must be able to determine whether the procedure was successful and to recognize possible complications. The patient's diet for a week after the procedure is described in detail. The hospital staff must include pharmacists, cooks, bath attendants, etc. and "skilled singers, musicians, reciters of verses, stories, legends, history and mythology". So "only those, who are kings or of kingly circumstance; or men of abundant wealth can be given the purgation procedure in this manner". Nevertheless, if a poor man, afflicted with an ailment, has need of purification, he should take whatever drugs are within his reach.

Quite interesting is the author's attempt to refute the idea that if treatment both well-administered and ill-administered produces good or ill effects indeterminately, then knowledge and ignorance cease to have any distinction between them. The author responses that true knowledge is flawless and defects arise only from incomplete mastery of knowledge.

Keywords: antiquity; Ayurveda; Charaka; gastrointestinal tract; India; Sanskrit; samhita; therapy; translation

ЧАРАКА-САМГІТА. РОЗДІЛ І, ГЛАВА 15 /
ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікувати переклад одного з трьох засадничих текстів аюрведи (традиційної індійської медицини) "Чарака-самгіта". Цей номер журналу знайомить читача з п'ятнадцятою главою першого розділу, у якій ідеться як про будівництво й облаштування лікарні, так і про сам процес лікування.

У вірші 20 восьмої глави прозвучала вимога не їсти, "коли руки не прикрашені коштовними каменями" [Burba 2017, *91*], і це в нас викликало підозру, що такі правила адресовані не всім людям. Віршем 19 дев'ятої глави наша здогадка дістала підтвердження – там сказано про того, хто "гідний бути лікарем *раджі*" [Burba 2017, *94*]. А глава 15 взагалі одразу починається зауваженням, що все потрібне для лікування має бути в розпорядженні лікаря тоді, коли очищення шлунково-кишкового тракту призначається VIP-пацієнтам. Описавши все, що треба мати для лікування (зокрема, потрібні жерці для виголошення благословень), автор у вірші 18 констатує, що лікуватися так можуть дозволити собі хіба що правителі чи багатії. Але

© 2024 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

простих людей теж не забуто: у віршах 19–21 сказано, що оскільки бідняки також не застраховані від хвороб, то хай вони лікуються тим, що зможуть дістати (не намагаючись зібрати усе перелічене).

У десятій главі були озвучені закиди скептика й фаталіста Майтреї, подібні до поглядів персонажа Гоголевого "Ревізора": "Людина проста: якщо помре, то й так помре; якщо одужає, то й так одужає" [Burba 2017, *98*]. Справді, оскільки померти чи одужати можуть як ті хворі, які не лікувалися, так і ті, яких лікували, то в лікуванні начебто немає сенсу. Тоді автор так-сяк спростував цю тезу. А у вірші 4 п'ятнадцятої глави схожі сумніви висловлює сам Аґнівешя (легендарний першоавтор "Чарака-самгіти"): якщо той, хто лікує згідно з приписами медичних трактатів, не завжди досягає успіху в лікуванні, тоді як лікування, що здійснюється невченою людиною, іноді буває успішним, то виходить, що знання і невігластво є однаковими? Учитель Аґнівеші, Атрея Пунарвасу, відповідає, що подібні до нього фахівці з довершеним знанням здатні завжди досягати успіху в лікуванні й давати бездоганні настанови. Але інші лікарі, діючи згідно з настановами, не завжди правильно їх розуміють, – тим паче що кожний клінічний випадок є унікальним, тоді як настанови узагальнені, – тому інколи лікування не дає бажаного результату.

Настанови в цій главі починаються з "технічного завдання" на зведення будівлі лікарні. Побудовану лікарню потрібно укомплектувати як специфічно медичними засобами, так і іншим різноманітним реманентом, а також треба влаштувати ціле підсобне господарство з перепілками, куріпками, зайцями й рогатою худобою. Персонал лікарні має включати не лише санітарів із різною спеціалізацією, кухарів, банщиків та ін., а й "умілих співаків, музикантів, декламаторів віршів, гімнів, епосу, пуран". Перелічені також вимоги до кандидатів на зайняття вакансій. Усі ліки – як для самих процедур, так і для усунення можливих ускладнень – мають бути зібрані завчасно, щоб потім не довелося їх шукати похапцем.

Очищенню шлунково-кишкового тракту пацієнта мають передувати його промаслення і потогін, описані у двох попередніх главах. Зазначається, що доза зілля для викликання терапевтичної блювоти залежить від індивідуальних особливостей пацієнта: ним має бути випито стільки, щоб зілля подіяло згідно із задумом, але не надто сильно. Лікар має вміти за характером блювотної маси визначати, наскільки вдалою була процедура, і розпізнавати можливі ускладнення. Поденно описана дієта, якої треба дотримуватися протягом тижня після процедури. Після переходу пацієнта до нормального харчування він знову має піддатися промасленню й потогону, після чого йому дається проносне. Це лікування відбувається за схемою, подібною до попередньої процедури. Коли в пацієнта відновляться сили, покращиться колір шкіри й він буде в доброму гуморі, його можна показати "контрольній комісії" з родичів.

Завершується глава підсумковим переліком її змісту. Санскритський текст транслітеровано із семитомного видання "Agniveśa's Caraka Saṃhita. Text with English Translation & Critical Exposition based on Cakrapāṇi Datta's Āyurveda Dīpikā by Dr. Ram Karan Sharma and Vaidya Bhagwan Dash" (Varanasi, 2008). Нумерація віршів відповідає цьому виданню. За винятком дев'яти останніх віршів, глава написана прозою. Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті "Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові" [Burba 2018].

Розділ I. Загальні положення (sūtrasthāna)
Глава 15. Арсенал лікаря (upakalpanīya)

1 athāta upakalpanīyam adhyāyaṃ vyākhyāsyāmaḥ ||

Тепер викладатимемо главу "Арсенал лікаря".

2 iti ha smāha bhagavān ātreyaḥ ||

Так сказав Бгаґаван[1] Атрея:

3 iha khalu rājānaṃ rāja-mātram anyaṃ vā vipula-dravyaṃ vamanaṃ virecanaṃ vā pāyayitu kāmena bhiṣajā prāg evauṣadhapānāt saṃbhārā upakalpanīyā bhavanti samyak caiva hi gacchaty auṣadhe pratibhogārthāḥ

vyāpanne cauṣadhe vyāpadaḥ parisaṃkhyāya pratīkārārthāḥ

na hi sannikṛṣṭe kāle prādur bhūtāyām āpadi satyapi krayākraye sukaram āśu saṃbharaṇam auṣadhānāṃ yathāvad iti ||

– Коли за бажанням лікаря призначається раджі чи комусь іншому, [але] подібному, або багатію очищення шлунка чи кишківника, тут, певна річ, перед застосуванням ліків є всі речі, потрібні саме для проведення лікування, а при невдалому лікуванні, для поліпшення [ситуації], – для протидії неуспіху. Бо коли станеться неуспіх, достатньо швидко дістати потрібні ліки непросто, хоч би вони й були в продажу.

4 evaṃ vādinaṃ bhagavantam ātreyam agniveśa uvāca

nanu bhagavan ādāv eva jñānavatā tathā pratividhātavyaṃ yathā prativihite sidhyed evauṣadham ekāntena samyak prayoga-nimittā hi sarva-karmaṇāṃ siddhir iṣṭā

vyāpac cāsamyak prayoga-nimittā[2]

atha samyag asamyak ca samārabdhaṃ karma siddhyati

vyāpadyate vā'niyamena

tulyaṃ bhavati jñānam ajñāneneti ||

Бгаґавану Атреї, що промовив це, Аґнівешя сказав:

– Бгаґаване, ліки, певна річ, мають від початку застосовуватися знавцем так, щоб успіх став безальтернативним. Ознака правильного виконання усіх дій – бажаний успіх. І причина неуспіху – неправильна практика. Але ж якщо не можна передбачити успіх чи невдачу розпочатої правильно чи неправильно дії, [то виходить, що] знання і невігласство є однаковими?

5 tam uvāca bhagavān ātreyaḥ

śakyaṃ tathā pratividhātum asmābhir asmad viddhair vāpy agniveśa yathā prativihite sidhyed evauṣadham ekāntena tac ca prayoga-sauṣṭhavam upadeṣṭuṃ yathāvat

nahi kaścid asti ya etad evam upadiṣṭam upadhārayitum utsaheta upadhārya vā tathā pratipattuṃ prayoktuṃ vā

sūkṣmāṇi hi doṣa-bheṣaja-deśa-kāla-bala-śarīrāhāra-sātmya-sattva-prakṛti-vayasām avasthāntarāṇi yāny anucintyamānāni vimala-vipula-buddher api buddhim ākulī-kuryuḥ kiṃ punar alpa-buddheḥ

tasmād ubhayam etad yathāvad upadekṣyāmaḥ samyak prayogaṃ cauṣadhānāṃ vyāpannānāṃ ca vyāpat sādhanāni siddhiṣūttara-kālam ||

Бгаґаван Атрея йому сказав:

– Аґнівеше, ми чи подібні до нас здатні лікарювати так, щоб успішність лікування була безальтернативною. І давати як слід настанови щодо майстерного лікування. Але ж немає нікого, хто міг би осягнути ці настанови або, [навіть] осягнувши, бути здатним [правильно] дотримуватися їх чи застосовувати їх. Адже тонкими є варіації *дош*[3], ліків, місця, часу, сили, тіла, їжі, звичок, розуму, натури, віку, що мають бути взяті до уваги й збиватимуть із пантелику інтелект навіть тих, у кого інтелект високий і незаплямований, – що ж [казати про] знов-таки недоумкуватих? Тому ці обидві [теми] – правильне лікування і засоби для усунення ускладнень – роз'яснимо як слід згодом, у розділі "Сіддгі"[4].

6 idānīṃ tāvat sambhārān vividhān api samāsenopadekṣyāmaḥ

tad yathā dṛḍhaṃ nivātaṃ pravātaika-deśaṃ sukha-vicāram[5] anupatyakaṃ dhūmātapajala-rajasām anabhigamanīyam aniṣṭhānāṃ ca śabda-sparśa-rasa-rūpa-gandhānāṃ sodapānodūkhala-musala-varcaḥ-sthāna-snāna-bhūmi-mahānasaṃ vāstu-vidyākuśalaḥ praśastaṃ gṛham eva tāvat pūrvam upakalpayet ||

Тим часом стисло вчитимемо тепер про набір різних [засобів]. А саме: передусім нехай умілий у мистецтві будівництва зведе міцну, безвітру – [окрім доступу] вітру

з одного боку, – зі зручним місцем для процедур, [розташовану] не в низині, не відкриту для диму, спеки, вологи й пилу, а також для небажаних звуків, дотиків, смаків, картин і запахів; з колодязем, ступою і товкачем, вбиральнею, місцем для купання, кухнею гідну хвали будівлю.

7 tataḥ śīla-śaucācārānurāga-dākṣya-prādakṣiṇyopapannān upacāra-kuśalān sarva-karmasu paryavadātān sūpaudana-pācaka-snāpaka-saṃvāhakotthāpaka-saṃveśakauṣadhapeṣakāṃś ca paricārakān sarva-karmasv apratikūlān

tathā gīta-vāditrollāpaka-ślokagāthākhyāyiketihās-purāṇa-kuśalān abhiprāya-jñān anumatāṃś ca deśa-kāla-vidaḥ pāriṣadyāṃś ca

Далі: [треба мати] тактовних, охайних, з доброю поведінкою, відданістю, вправних, наділених повагою [до пацієнта], умілих у догляді, добре знайомих з усією роботою варильників супу й рису, банщиків-мийників, піднімачів і укладачів [пацієнта], подрібнювачів зілля, що не гребують ніякою роботою. Також – умілих співаків, музикантів, декламаторів віршів, гімнів, оповідок, епосу, пуран; тих, що приємні й знають бажання; тих, кому відомі [особливості] місця і часу; поважних людей.

tathā lāva-kapiñjala-śaśa-hariṇaiṇa-kālapucchaka-mṛgamātṛkorabhrān gāṃ dogdhrīṃ śīlavatīm anāturāṃ jīvad-vatsāṃ suprativihita-tṛṇa-śaraṇa-pānīyāṃ

pātryācamanīyodakoṣṭha-maṇika-ghaṭa-piṭhara-paryoga-kumbhī-kumbha-kuṇḍaśarāva-darvī-kaṭodañcana-paripacana-manthāna-carma-cela-sūtra-kārpāsorṇādīni ca

І також [там треба мати] перепілок, куріпок, зайців, оленів, гвинторогих антилоп, чорнохвостих і бенгальських оленів, диких баранів, а також дійну корову – спокійну, здорову, із живим телям, з добрим сіном, корівником і водою. І кухоль, ложку, посудину з водою, горщок, горщик, казан, великий глек, глечик, миску, блюдце, ківш, циновку, кришку, пательню, колотівку, шкури, одяг, шнур, бавовну, вовну тощо.

śayanāsanādīni copanyasta bhṛṅgāra-pratigrahāṇi suprayuktāstaraṇottara-pracchadopadhānāni sopāśrayāṇi saṃveśanopaveśana-sneha-svedābhyaṅga-pradeha-pariṣekānulepana-vamana-virecanāsthāpanānuvāsana-śirovirecana-mūtroccāra-karmaṇām upacāra-sukhāni

[Мають бути] ліжка й сидіння тощо; [і] поставлені поблизу дзбани, плювальниця, добре розстелені простирадла, покривала, подушки з подушечками, те, що потрібно для підняття й опускання [пацієнта], для промаслення, потогону, олійного масажу, накладання припарок, обливання, умащування, терапевтичної блювоти, очищення кишківника, клізми типу *астхапана*, олійної клізми, [а також] санітарні зручності для сечовипускання і дефекації.

suprakṣālitopadhānāś ca suślakṣṇa-khara-madhyamā-dṛṣadaḥ śastrāṇi copakaraṇārthāni dhūmanetraṃ ca bastinetraṃ cottarabastikaṃ ca kuśahastakaṃ ca tulāṃ ca mānabhāṇḍaṃ ca

І добре вимиті камені для розтирання [ліків], добре відполіровані, тверді товкачі середнього розміру, інструменти й [інше] приладдя, курильна трубка й трубка для клізми, підмивальник, віник, ваги, мірильні посудини.

ghṛta-taila-vasā-majja-kṣaudra-phāṇita-lavaṇendhanodaka-madhu-sīdhu-surā-sauvīraka-tuṣodaka-maireya-medaka-dadhi-dadhimaṇḍodasvid-dhānyāmla-mūtrāṇi ca

І топлене масло, олія, тваринний жир, кістковий мозок, мед, патока, сіль, дрова, вода, [такі алкогольні напої, як] сідгу, сура, саувірака, тушодака, майтрея і медака, [а також] кисле молоко, сироватка від кислого молока, розбавлена маслянка, кисла кашка, сеча.

tathā śāli-ṣaṣṭika-mudga-māṣa-yava-tila-kulattha-badara-mṛdvīkā-kāśmarya-parūṣakābhayāmalaka-bibhītakāni

nānā-vidhāni ca sneha-svedopakaraṇāni dravyāṇi tathaivordhvaharānulomikobhayabhāñji saṃgrahanīya-dīpanīya-pācanīyopaśamanīya-vāta-harādi samākhyātāni cauṣadhāni;

Також рис *шялі* й рис *шаштіка*, зелений маш (Vigna radiata Linn.), чорний маш (Vigna mungo Linn.), ячмінь, кунжут, коров'ячий горох (Dolichos biflorus Linn.),

зизифус, виноград, ґмеліна деревоподібна (Gmelina arborea Linn.), фалса (Grewia asiatica Linn.), терміналія хебула (Terminalia chebula Linn.), індійський аґрус (Emblica officinalis Gaertn.), терміналія белірійна (Terminalia bellirica Roxb.). Та інші речовини як засоби для промаслення і потогону, а також [засоби для терапевтичної блювоти], що рухають [вміст шлунка] вгору, [проносне, що рухає вміст кишківника] в природному напрямку, і [засоби], що викликають обидва [ефекти], засоби від діареї, засоби, що розпалюють [вогонь травлення] і покращують травлення, седативні, такі, що урівноважують вату тощо, й інші [вище]названі ліки.

yac cānyad api kiñcid vyāpadaḥ parisaṃkhyāya pratīkārārtham upakaraṇaṃ vidyāt yac ca pratibhogārthaṃ tat tad upakalpayet ||

Нехай [провізор] збере саме ці та ще деякі інші засоби, що можуть знадобитися внаслідок виникнення ускладнень, і забезпечить наявність тих, що [застосовуються] для коригувальної терапії.

8 tatas taṃ puruṣaṃ yathoktābhyāṃ sneha-svedābhyāṃ yathārham upapādayet

taṃ ced asminn antare mānasaḥ śārīro vā vyādhiḥ kaścit tīvrataraḥ sahasā ’bhyāgacchet tam eva tāvad asyopāvartayituṃ yateta

tatas tam upāvartya tāvantam evainaṃ kālaṃ tathāvidhenaiva karmaṇopācaret ||

Далі нехай [лікар] піддасть як слід ту людину, [що є пацієнтом], промасленню і потогону, як було сказано. Якщо в того [пацієнта] раптом виникне якийсь більш гострий тілесний чи психічний розлад, нехай [лікар] передусім займеться нейтралізацією його. Потім, нейтралізувавши його, нехай продовжує робити те саме стільки ж часу, скільки [займався нейтралізацією] його.

9 tatas taṃ puruṣaṃ sneha-svedopapannam anupahata-manasam abhisamīkṣya sukhoṣitaṃ suprajīrṇa-bhaktaṃ śiraḥ-snātam anulipta-gātraṃ sragviṇam anupahata-vastrasaṃvītaṃ devatāgni-dvija-guru-vṛddha-vaidyān arcitavantam iṣṭe nakṣatra-tithi-karaṇamuhūrte kārayitvā brāhmaṇān svasti-vācanaṃ prayuktābhir āśīrbhir abhimantritāṃ madhu-madhuka-saindhava-phāṇitopahitāṃ madana-phala-kaṣāya-mātrāṃ pāyayet ||

Потім, побачивши, що та людина промаслена й пропотогонена, з нестривоженим розумом, добрим сном; [побачивши], що з’їдене [пацієнтом] добре перетравлене; що він із головою скупався; [що він] з умащеним тілом, з гірляндою, вбраний у неуживаний одяг; [що він] ушанував божеств, вогонь, двічінароджених[6], учителів, старших і лікаря, нехай [останній] під щасливим сузір’ям[7], у сприятливі [для процедури] день, карану[8] й мугурту[9], покликавши брагманів, дасть йому випити освячену промовленим [ними] із благословенням вигуком “Свасті!”[10] дозу відвару з плодів рандії кущової (Randia dumetorum Lam.), приготованої з медом, [порошком] солодки, кам’яною сіллю і патокою.

10 madana-phala-kaṣāya-mātrā-pramāṇaṃ tu khalu sarva-saṃśodhana-mātrā pramāṇāni ca prati-puruṣam apekṣitavyāni bhavanti

yāvad dhi yasya saṃśodhanaṃ pītaṃ vaikārika-doṣa-haraṇāyopapadyate na cātiyogāyogāya tāvad asya mātrā-pramāṇaṃ veditavyaṃ bhavati ||

Об’єм дози відвару з плодів рандії кущової і, звісно, об’єми доз усіх ліків для очищення визначаються за [індивідуальними потребами] людини. Скільки випито для очищення [в тому разі], коли відбувається заспокоєння збудженої доші, без надлишкового чи недостатнього ефекту, стільки слід вважати для тієї [людини] дозою [правильного] об’єму.

11 pītavantaṃ tu khalv enaṃ muhūrtam anukāṃkṣeta

tasya yadā jānīyāt sveda-prādurbhāveṇa doṣaṃ pravilayanam āpadyamānaṃ lomaharṣeṇa ca sthānebhyaḥ pracalitaṃ kukṣi-samādhmāpanena ca kukṣim anugataṃ hṛllāsāsya-sravaṇābhyām api cordhva-mukhī-bhūtām

athāsmai jānu-samam asaṃbādhaṃ suprayuktāstaraṇottara-pracchadopadhānaṃ sopāśrayam āsanam upaveṣṭuṃ prayacchet pratigrahāṃś copacārayet

lālāṭa-pratigrahe pārśvopagrahaṇe nābhi-prapīḍane pṛṣṭhonmardane cānapatrapaṇīyāḥ suhṛdo'numatāḥ prayateran ||

Потім нехай [лікар] спостерігає протягом мугурти за цим [пацієнтом], що випив [ліки]. Хай [лікар] розпізнає за появою поту в того [пацієнта] настання розчинення доші і за "гусячою шкірою" – рух [доші] від місця [її накопичення], за роздуттям живота – прихід [доші] в живіт, за нудотою і слинотечею – рух [доші] вгору. Також [щоб] цьому [пацієнту] сидіти, нехай [лікар] надасть ліжко: на висоті колін, широке, добре застелене простирадлом, покривалом, з подушкою і подушечкою. І плювальниці нехай поставить поруч. Любі друзі, яких [пацієнт] не соромиться, нехай ходять [за ним], тримаючи лоба, підтримуючи боки, натискаючи на пуп, масажуючи спину.

12 athainam anuśiṣyāt[11]

vivṛtoṣṭha-tālu-kaṇṭho nātimahatā vyāyāmena vegān udīrṇān udīrayan

kiñcid-avanamya grīvām ūrdhva-śarīram upavegam apravṛttān pravartayan suparilikhita-nakhābhyām aṅgulibhyām utpala-kumuda-saugandhika-nālair vā kaṇṭham abhispṛśan sukhaṃ pravartayasveti

sa tathāvidhaṃ kuryāt

tato 'sya vegān pratigraha-gatān avekṣetāvahitaḥ vega-viśeṣa-darśanād dhi kuśalo yogāyogātiyoga-viśeṣān upalabheta vega-viśeṣa-darśī

punaḥ kṛtyaṃ yathārham avabudhyeta lakṣaṇena

tasmād vegān avekṣetāvahitaḥ ||

Тоді нехай [лікар] скаже цьому [пацієнту]: "Широко [розтули] губи, піднебіння, горло, без надто великої напруги викликаючи збуджені позиви [до блювоти]. [Якщо блювота не відбулася], дещо нахиливши шию і верхню частину тіла, [щоб] невиявлений слабкий позив став виявленим, виклич [блювоту], легенько торкнувшись горла двома[12] пальцями з добре підрізаними нігтями чи стеблом білого латаття, блакитного чи іншого лотоса". Нехай цей [пацієнт] зробить так. Потім нехай уважний [лікар] роздивиться блювотиння цього [пацієнта], що потрапило в плювальницю, – адже умілий [лікар], що бачить різницю [між типами] блювотиння, дістане [інформацію] щодо правильно, недостатньо чи надмірно проведеної [процедури]. За ознаками [лікар] знов-таки визначить як слід, що треба робити [далі]. Тому хай уважний [лікар] роздивиться блювотиння.

13 tatrāmūny ayoga-yogātiyoga-viśeṣa-jñānāni bhavanti tadyathā

apravṛttiḥ kutaścit kevalasya vā'pyauṣadhasya vibhraṃśo vibandho vegānām ayoga-lakṣaṇāni bhavanti

kāle pravṛttir anatimahatī vyathā yathākramaṃ doṣa-haraṇaṃ svayaṃ cāvasthānam iti yoga-lakṣaṇāni bhavanti

yogena tu doṣa-pramāṇa-viśeṣeṇa tīkṣṇa-mṛdu-madhya-vibhāgo jñeyaḥ

yogādhikyena tu phenila-rakta-candrikopagamanam ity atiyoga-lakṣaṇāni bhavanti |

tatrātiyogāyoga-nimittān imān upadravān vidyāt ādhmānaṃ parikartikā parisrāvo hṛdayopa-saraṇam aṅga-graho jīvādānaṃ vibhraṃśaḥ stambhaḥ klamaś cety upadravāḥ ||

Там бувають розпізнані такі різновиди застосування [терапевтичної блювоти] – невдале, вдале й надмірне, а саме: [коли трапляється] брак дії [блювотних] ліків або [якщо] лише [вони були] виблювані; [коли] діарея [чи] блокування позивів [до блювоти] – це ознаки невдалого застосування. Вчасна дія, не надто великий біль, послідовне видалення [зайвих] дош[13], і [якщо блювота вчасно] припиняється сама – це ознаки вдалого застосування. Але слід знати [три] різновиди [вдалого] застосування – жорстке, помірне, м'яке, – що розрізняються за об'ємом [виблюваних] дош. А щодо передозування, то поява в блювотинні піни й плям крові – це ознаки надмірного застосування. Хай [лікар] тут знає ці ускладнення, вияви надмірного й невдалого застосування: роздуття живота, різкий біль, слинотеча, посилене серцебиття,

заніміння частин тіла, кривава блювота, випадіння органів, скутість і слабкість. Це ускладнення.

14 yogena tu khalv enaṃ charditavantam abhisamīkṣya suprakṣālita-pāṇi-pādāsyaṃ muhūrtam āśvāsya snaihika-vairecanikopaśamanīyānāṃ dhūmānām anyatamaṃ sāmarthyataḥ pāyayitvā punar evodakam upasparśayet ||

І, побачивши, що цей [пацієнт] проблювався завдяки вдалому застосуванню [терапії], добре помив руки й ноги, тоді [хай лікар скаже, щоб він], заспокоївшись протягом мугурти, покуривши масне, очищувальне чи заспокійливе [зілля] – те, що [йому] годиться, – знову помився водою.

15 upaspṛṣṭodakaṃ cainaṃ nivātam āgāram anupraveśya saṃveśya cānuśiṣyāt uccair bhāṣyam atyāśanam atisthānam aticaṅkramaṇaṃ krodha-śoka-himā-tapāvaśyāyātipravātān yānayānaṃ grāmya-dharmam asvapanaṃ niśi divā svapnaṃ viruddhājīrṇāsātmyākālapramitātihīna-guru-viṣama-bhojana-vega-sandhāraṇodīraṇam iti bhāvān etān manasā 'py asevamānaḥ sarvam aho gamayasveti | sa tathā kuryāt ||

І, відвівши цього омитого водою [пацієнта] в безвітре приміщення й поклавши [його в ліжко], нехай [лікар йому] скаже: "Голосна розмова, переїдання, тривале стояння, надмірне ходіння, гнів, горювання, холод, спека, роса, сильний вітер, кінні прогулянки, секс, неспання вночі, денний сон, їжа, [складники якої] з протилежними властивостями, або така, що не перетравлюється чи нездорова, невчасна їда, недостатня, неякісна, важка, непідхожа, а також стримування [природних] позивів і [штучне] викликання [їх] – хай [ти] всенький день не схилятимешся до думок про ці речі". Нехай він чинить так.

16 athainaṃ sāyāhne pare vā 'hni sukhodaka-pariṣiktaṃ purāṇānāṃ lohita-śāli-taṇḍulānāṃ svavaklinnāṃ maṇḍa-pūrvāṃ sukhoṣṇāṃ yavāgūṃ pāyayed agni-balam abhisamīkṣya

evaṃ dvitīye tṛtīye cānnakāle

caturthe tvannakāle tathā vidhānām eva śāli-taṇḍulānām utsvinnāṃ vilepīm uṣṇodakadvitīyām asneha-lavaṇām alpa-sneha-lavaṇāṃ vā bhojayet

evaṃ pañcame ṣaṣṭhe cānnakāle

saptame tv annakāle tathā vidhānām eva śālīnāṃ dviprasṛtaṃ susvinnam odanam uṣṇodakānupānaṃ tanunā tanu-sneha-lavaṇopapannena mudga-yūṣeṇa bhojayet

evam aṣṭame navame cānnakāle

daśame tv annakāle lāva-kapiñjalādīnām anyatam asya māṃsa-rasenaudaka-lāvaṇikena nātisāravatā bhojayed uṣṇodakānupānam

evam ekādaśe dvādaśe cānnakāle

ata ūrdhvam annaguṇān krameṇopabhuñjānaḥ sapta-rātreṇa prakṛti-bhojanam āgacchet ||

Потім, увечері чи наступного дня, цього [пацієнта], омитого приємною водою, нехай [лікар] нагодує задля посилення вогню [травлення] приємно гарячою, добре розвареною кашкою (спочатку – [її] рідкою фракцією) із замоченого старого червоного рису *шялі*. Так само й у другий та третій час прийому їжі. А в четвертий час прийому їжі хай нагодує звареною з такого самого сорту рису *шялі* кашкою без масла й солі чи з невеликою кількістю масла й солі і [дасть] запити гарячою водою. Так само й у п'ятий і шостий час прийому їжі. А в сьомий час прийому їжі хай нагодує двома жменями добре розвареної каші з рису такого самого сорту й ріденькою юшкою із зеленого машу, до якої додано трохи олії та солі; і гаряча вода для запивання. Так само у восьмий і дев'ятий час прийому їжі. А в десятий час прийому їжі хай нагодує не надто густим м'ясним соком із перепілки, куріпки тощо, приготованим із водою та сіллю, і [дасть] запити гарячою водою. Так само в одинадцятий і дванадцятий час прийому їжі. Відтепер [пацієнт] може потрохи їсти різну їжу. Після сьомої ночі нехай повертається до природного харчування.

17 athainaṃ punar eva sneha-svedābhyām upapādyānupahata-manasam abhisamīkṣya sukhoṣitaṃ suprajīrṇa-bhaktaṃ kṛta-homa-bali-maṅgala-japa-prāyaścittam iṣṭe tithi-nak-

ṣatra-karaṇa-muhūrte brāhmaṇān svasti vācayitvā[14] trivṛt-kalkam akṣa-mātraṃ yathārhāloḍana-prativinītaṃ pāyayet

prasamīkṣya doṣa-bheṣaja-deśa-kāla-bala-śarīrāhāra-sātmya-sattva-prakṛti-vayasām-avasthāntarāṇi[15] vikārāṃś ca

samyak viriktaṃ cainaṃ vamanoktena dhūma-varjena vidhinopapādayed ā-bala-varṇa-prakṛti-lābhāt

bala-varṇopapannaṃ cainam anupahata-manasam abhisamīkṣya sukhoṣitaṃ suprajīrṇa-bhaktaṃ śiraḥ-snātam anulipta-gātraṃ sragviṇam anupahata-vastra-saṃvītam[16] anurūpālaṅkārālaṅkṛtaṃ suhṛdāṃ darśayitvā jñātīnāṃ darśayet

athainaṃ kāmeṣv avasṛjet ||

Потім, побачивши, що цей [пацієнт] знову пройшов промаслення і потогін, [що він] із нестривоженим розумом, добре провів ніч, добре перетравив їжу, провів вогняну офіру і вшанував богів, промовив мантри, що благословляють, і здійснив спокуту, нехай [лікар], покликавши брагманів для промовляння під щасливим сузір'ям, у сприятливі [для процедури] день, карану й мугурту "Свасті!", напоїть [пацієнта проносним] із пасти *тріврту* (Operculina turpethum R. B.), [взятої] в кількості 12 грамів (*акша*), як треба розведеної і змішаної [з водою]. [Хай лікар робить це], дивлячись на варіації дош, ліків, місця, часу, сили, тіла, їжі, звичок, розуму, натури, віку й на [ступінь] відхилення [стану пацієнта від норми]. І цього [пацієнта] з правильно очищеним [кишківником] нехай [лікар] пролікує згідно з тими самими приписами, що давалися для терапевтичної блювоти – за винятком диму, – поки [той] набереться сил і [в нього відновляться] колір [шкіри] й природний стан. Побачивши цього [пацієнта] з відновленими силами й кольором [шкіри], з нестривоженим розумом, добрим сном; [побачивши], що з'їдене [пацієнтом] добре перетравлене; що він із головою скупався; [що він] з умащеним тілом, з гірляндою, вбраний у неуживаний одяг; прикрашений доречними прикрасами, побачений друзями, нехай [лікар] покаже [його його] родичам. Далі хай цей [пацієнт] живе, як хоче.

bhavanti cātra

І ще:

18 anena vidhinā rājā rāja-mātro 'tha vā punaḥ |

yasya vā vipulaṃ dravyaṃ sa saṃśodhanam arhati ||

Цим методом очищення здатен послуговуватися раджа чи знов-таки рівновеликий раджі або той, у якого великі статки.

19 daridras tv āpadaṃ prāpya prāptakālaṃ viśodhanam |

pibet kāmam asaṃbhṛtya saṃbhārān api durlabhān ||

Але бідняк, вскочивши в [таку] халепу, що потребує очищення, нехай п'є [що є], не зібравши [усе] бажане, адже [повний] набір є таким, який важко дістати.

20 na hi sarva-manuṣyāṇāṃ santi sarve paricchadāḥ |

na ca rogā na bādhante daridrān api dāruṇāḥ ||

Звісно, не в усіх людей є все потрібне, і тяжкі хвороби не оминають бідняків.

21 yad yac chakyaṃ manuṣyeṇa kartum auṣadham āpadi |

tat tat sevyaṃ yathā śakti vasanāny aśanāni ca ||

Що може бути зібране людиною в халепі, саме те має застосовуватися за змогою – ліки, одяг і їжа.

22 malāpahaṃ roga-haraṃ bala-varṇa-prasādanam |

pītvā saṃśodhanaṃ samyag āyuṣā yujyate ciram ||

Правильно вживаючи ліки для очищення, що позбавляють забруднень, усувають хворобу й дають силу та [здоровий] колір [шкіри], [людина] залишається здоровою довго.

tatra ślokāḥ

Підсумкові вірші

23 īśvarāṇāṃ vasumatāṃ vamanaṃ savirecanam |

saṃbhārā ye yad-arthaṃ ca samānīya prayojayet ||

Терапевтична блювота з очищенням кишківника для володарів і багатіїв, набір [засобів] і те, для чого [лікар], зібравши [їх], буде застосовувати [зібране],

24 yathā prayojyā mātrā yā yad ayogasya lakṣaṇam |
yogātiyogayor yac ca doṣā ye cāpy upadravāḥ ||

як застосовувати, яка доза, які ознаки невдалого застосування, які – вдалого й надмірного, які доші, а також ускладнення,

25 yad asevyaṃ viśuddhena yaś ca saṃsarjana-kramaḥ |
tat sarvaṃ kalpanādhyāye vyājahāra punarvasuḥ ||

що не має робити той, хто очищується, і режим харчування після процедур – це все пояснив [Атрея] Пунарвасу в главі про арсенал [лікаря].

ityagniveśa-kṛte tantre caraka-pratisaṃskṛte śloka-sthāne upakalpanīyo nāma pañca-daśo 'dhyāyaḥ ||

Так у трактаті Аґнівеші, відтвореному Чаракою, у розділі "Загальні положення" закінчується п'ятнадцята глава, що має назву "Арсенал лікаря".

---

[1] Bhagavān (називний відмінок від bhagavat) – (1) пан; (2) Бог.

[2] У виданні [Agniveśa's Caraka Saṃhita… 2008] помилково надруковано prayogamittā.

[3] *Доші* (doṣa) – три субстанції, що формують біологічний організм: vāta – "фізіологічне повітря", утворене поєднанням ефіру й повітря; pitta – "фізіологічний вогонь", утворений поєднанням вогню й води; kapha – слиз, утворений поєднанням землі й води.

[4] Siddhi-sthāna – восьмий, заключний розділ "Чарака-самгіти".

[5] В усіх виданнях, крім [Agniveśa's Caraka Saṃhita… 2008], надруковано *pra*vicāram ("різновид, варіант").

[6] *Двічінароджений* (dvija) – представник одної з трьох вищих верств давньоіндійського суспільства. Найчастіше так називають брагманів. Другим народженням вважається духовна посвята.

[7] Чакрапані Датта наводить неатрибутовану цитату про те, що "щасливими" для лікування є сузір'я Пуш'я, Гаста, Джєштха, Рогіні, Шравана, Ашвіні, Сваті й Саум'я / Мриґашірша (puṣyo hastas tathā jyesthā rohinī śravaṇāśvinau svāti sauṃyam ca bhaiṣajye kuryād anyatra varjayet) [Caraka Saṃhita… 1941].

[8] *Карана* (karaṇa) – половина місячного дня. В індійській астрології перелічується одинадцять типів каран: vava, valava, kaulava, taitila, gara, vaṇija, viṣṭi, śakuni, catuṣpada, kintughna, nāga.

[9] *Мугурта* (muhūrta) – тридцята частина доби (48 хвилин).

[10] *Свасті!* (su + asti) – благословення "Хай буде добре!".

[11] Тут (а потім ще в кількох місцях цієї глави) ужита така рідкісна форма дієслова, як прекатив (благальний спосіб).

[12] У санскритському тексті вжита двоїна.

[13] Чакрапані Датта зазначає, що спочатку має видалятися капха, потім – пітта, а останньою – вата.

[14] Уривок iṣṭe tithi-nakṣatra-karaṇa-muhūrte brāhmaṇān svasti vācayitvā майже повністю дублює аналогічний фрагмент із 1.15.9.

[15] Фрагмент doṣa-bheṣaja-deśa-kāla-bala-śarīrāhāra-sātmya-sattva-prakṛti-vayasām-avasthāntarāṇi наявний також у 1.15.5.

[16] Фрагмент cainam anupahata-manasam abhisamīkṣya sukhoṣitaṃ suprajīrṇa-bhaktaṃ śiraḥsnātam anulipta-gātraṃ sragviṇam anupahata-vastra-saṃvītam наявний також у 1.15.9.

REFERENCES

Burba D. (2017), "Charaka-samkhita. Hlavy 7–10 pershoho rozdilu. Pereklad iz sanskrytu ta komentari", *Shìdnij svìt*, No. 3, pp. 84–99. (In Ukrainian).

Burba D. (2018), "Praktychna transkryptsiia sanskrytskykh vlasnykh nazv ta terminiv v ukrainskii movi", *Shìdnij svìt*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian). DOI: https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.104

Agniveśa's Caraka Saṃhita. *Text with English Translation and Critical Exposition based on Cakrapāṇi Datta's Āyurveda Dīpikā*, *in seven volumes* (2008), by Dr. Ram Karan Sharma and Vaidya Bhagwan Dash, Vol. 1, Chowkhamba Press, Varanasi. (Partly in Sanskrit).

Charaka-Samhita (1893), translated into English and published by Kaviraj Avinash Chandra Kaviratna, Parts VI, Corinthian Press, Calcutta.

Charaka Samhita: in six volumes (1949), edited by Sri Gulabkunverba Ayurvedic Society, with introduction, commentary and indices including English, Hindi and Gujarati translations, Vol. 2, Ayurveda Mudranalay, Jamanagar. (Partly in Sanskrit).

Caraka Saṃhita (*Agniveśa Saṃhita as revised by Caraka and Dṛḍhabala*), *with Āyurveda Dīpikā, the commentary of Cakrapāṇi Datta* (1941), Vaidya Jādavaji Trivikramji Ācārya (ed.), Third edition, Satyabhāmābhāi Pāndurang, Bombay. (In Sanskrit).

Charaka Samhita. Handbook on Ayurveda, *in two vols* (2003), Gabriel Van Loon (ed.), Vol. 1, Morrisville, Lulu Inc.

Priyadaranjan Rāy and Hirendra Nath Gupta (1965), *Caraka Saṃhita* (*a Scientific Synopsis*), National Institute of Sciences of India, New Delhi.

The Charaka-Samhita by Mahamuni Agnibesha, revised by Maharshi Charaka (1897), Kabiraj Debendranath Sen and Kabiraj Upendranath Sen (compl. and ed.), Dhanvantari Meśin Yantra, Calcutta. (In Sanskrit).

The Charakasaṃhitā of Agniveśa Revised by Charaka and Dridhabala (1937), Sāhitya Āyurvedācharya Pandit Tārādatta Patna (ed.), Pt. I, Benares, Vidyavilas Press. (In Sanskrit).

ЧАРАКА-САМГІТА. Розділ 1, глава 15 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено перший український переклад п'ятнадцятої глави першого розділу фундаментального санскритського трактату з аюрведи (традиційної індійської медицини) "Чарака-самгіта", який набув теперішнього вигляду, імовірно, у I ст. н. е. (Попередні глави див. у номерах журналу "Східний світ" за 2017 рік і в номерах 2 й 3 поточного року). Переклад має велике значення для ознайомлення українського читача з медичними концепціями та побутом Давньої Індії.

П'ятнадцята глава присвячена двом темам: (1) побудуванню лікарні, укомплектуванню її усіма потрібними засобами й персоналом і (2) процедурам очищення шлунково-кишкового тракту за допомогою блювотного й проносного зілля. Від лікаря вимагається вміння визначати, наскільки вдалою була процедура, і розпізнавати можливі ускладнення. Поденно описана дієта, якої треба дотримуватися протягом тижня після процедури. Оскільки персонал лікарні має включати не лише санітарів із різною спеціалізацією, кухарів, банщиків та ін., а й "умілих співаків, музикантів, декламаторів віршів, гімнів, епосу, пуран" і позаяк потрібні ще жерці для виголошення благословень, цілком доречним є зауваження про те, що таке лікування здатні дозволити собі лише правителі й багатії, а бідняки нехай лікуються тим, чим зможуть.

Доволі цікавим є намагання автора спростувати думку про те, що якщо той, хто лікує згідно з приписами медичних трактатів, не завжди досягає успіху в лікуванні, тоді як лікування, що здійснюється невченою людиною, іноді буває успішним, то начебто знання і невігластво є однаковими. У відповідь зазначається, що істинне знання є бездоганним, а вади виникають лише через неповне оволодіння знаннями.

Ключові слова: античність; аюрведа; Індія; медицина; переклад; самгіта; санскрит; Чарака; шлунково-кишковий тракт

Переклад надійшов до редакції 11.11.2024